

GEFAD

GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ
GAZI UNIVERSITY JOURNAL OF GAZI EDUCATIONAL FACULTY (GUJGEF)
TEMMUZ/JULY, 2009 • CİLT/VOLUME: 29 • ÖZEL SAYI/SPECIAL EDITION

MEMLÛK DÖNEMİ DOĞU AKDENİZ MÛSLÛMAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK YÛZÛ: ÇARŞILAR

Doç. Dr. Altan ÇETİN*

Özet

Bu makalede, 13–15. asırlarda İslâm şehirlerinde yer alan çarşılar ele alınmıştır. Memlûkler devri siyasi olduğu kadar iktisadi açıdan da bir faaliyet çağıdır. Bu bağlamda ekonomik faaliyetin o çağlar için çok önemli bir parçası olan çarşılar cümlesinden olarak Anadolu ve Mısır çarşıları ciddi bir faaliyetin merkez olarak dikkati çekmektedirler. Bu çarşılar her iki bölgede yerel özelliklerle kendilerine göre adlar ve şekiller almaktaydılar. Bunun yanında çarşıların ilgilendikleri alana göre ihtisaslaşması söz konusuydu. Çarşılar ekonomik faaliyetleri yanında kültürel işleve de sahiptiler.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Anadolu, Çarşı, Memlûklar, Ekonomi

EASTERN MEDITERRANEAN ECONOMIC FACE OF MUSLIM CITY IN THE MAMLUK ERA: MARKETS

Abstract

In this article, 13–15 century markets in the Islamic cities has been discussed. Mamluk era as well as political events was century of a economic activities. In this context, economic activities that are part of a very important for the this ages in Anatolia and the Egyptian as a center of attention as a serious of actions to take. This markets both in the region according to local features, have a their names and shapes. Besides, according to the market interest, markets was specialized. In addition to economic activities markets also have cultural functions.

Key Words: Egypt, Anaytolia, Markets, Mamluks, Economy

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara.

“İmamlara medrese, şeyhlere hankâh,
emirlere saray, tüccarlara han, başıboş
gezenlere zaviyeler, gariplere
kervansaraylar uygundur”¹

Giriş:

İslâm Dünyası'nın merkezî coğrafyası bugünkü tabiriyle Ortadoğu ya da Doğu Akdeniz bölgesi; tüm gelişmelerin olduğu gibi, ticarî faaliyetlerin de odağı olmuştur. Pek çok saldırılara maruz kalmış olsa da bunlar bölgenin bir cazibe merkezi olma özelliğini ortadan kaldıramamıştır. Meselâ, bunların en barizlerinden biri olan Haçlı Seferleri'nin en önemli sonuçlarından birisi ticaret alanında ortaya çıkmıştır. Haçlıların hâkimiyeti altındaki Doğu Akdeniz limanlarında batılı ticaret kolonileri teşekkül etmiş ve Müslümanların Haçlıları bölgeden çıkarışlarından sonra da bu koloniler devam ederek geniş çaplı bir ihracat-ithalat faaliyetini sağlamıştır. Hatta Selahattin Eyyubî 1183 yılında, Halifeye bu ticaretin faydalarını vurgulayan bir mektup yazmıştır². Hatta bu savaşların ve bunun sonucu hızlanan ticaretin, özellikle İtalya şehir devletlerinde, Batı'daki büyük dönüşümü başlatan sebeplerden birisi olduğu herkesçe bilinmektedir³.

İslâm coğrafyasının bu renkli tarihi içinde Memlûklerin kuruluşuna muasır devir gerçekten Ortadoğu'nun siyasî ve iktisadî olarak en canlı devirlerinden birisi olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî ve kültürel bakımlardan en yüksek devresinde yükselip, Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki enkazı üzerinde İznik ve Trabzon Rum Devletleri'nin kurulup, Moğolların fiilen Anadolu'ya hâkim olarak Selçuklu Devleti'nin bir gölge haline gelip Anadolu Türkleri'nin Büyük İlhanlılar Devleti hâkimiyeti altına girmeleri, İlhanlılara rakip olan Mısır-Suriye Memlûk Devleti ile dost ve müttefiki Altınordu Devleti'nin

¹ Ahmet Eflakî, **Ariflerin Menkubeleri**, (Ter. Tahsin Yazıcı), Cilt 1, İstanbul, 1986, s.101.

² Abdulaziz Durî, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, (Terc. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s.136.

³ Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Murat Belge), İstanbul, 2003, s. 28-31

Anadolu'da siyasî bir rol oynamaya başlamaları hep 13–14. asırda olmuştur⁴. 13. yy. da Ortadoğu siyasî bakımdan olduğu kadar iktisadî yönden de istikrarsız bir manzara arz etmekteydi. Merkezi Bağdad olan Abbasi Halifeliği siyasî niteliği yanında dinî bakımdan hemen bütün Müslümanların bağlı oldukları merkez durumundaydı. Maveraünnehr ve Batı Türkistan'da ise Harzemşahlar, buradan halifelik topraklarına kadar uzanan geniş sahada ise, Musul, Haleb, Şam Atabeyleri, Diyarbakır'da Artukoğulları, Azerbaycan ve Erran'da Şeddadoğulları, Anadolu'da Anadolu Selçukluları Devleti bulunuyordu. Bu siyasî parçalanma Ortadoğu'nun ekonomik hayatında da görülmektedir. Şöyle ki, bölgedeki siyasî kuruluşların hemen her birinde ayrı gümrük işlemlerinin bulunması ticarî hayatı menfi yönde etkiliyordu⁵. Bölge, yıkıcı Moğol istilası sonucu çok zararlar görmüş olmasına rağmen, Moğol istilası bölgedeki bu dağınık yapıları birleştirmiş ve bölgede tek gümrük uygulaması başlamıştır. Memlûk-İlhanlı mücadelesi esnasında İlhanlı-Avrupa siyasî-iktisadî yakınlaşmasını teminle Anadolu'nun ticarî hayatına müspet tesiri olmuştur. Bu dönemde Ortadoğu'nun en parlak siyasî varlıklarından biri Memlûkler Devleti idi ki onlar siyasî sahada Haçlılar ve Moğollarla yaptıkları mücadele kadar, iktisadî sahada da Avrupa'dan-Uzakdoğu'ya varan bir ticaret hareketini idare etmişlerdir. Onların devrinde, siyasi ve iktisadi faaliyet Hicaz'da Mekke'de, Sultanu'l-Bahreyn ve Hamî Haremeyn, Yemen'de Benu Resul ve Benu Tahir (1446–1454), Güneyde mesihi Nubye ve Habeş Nubye, Güney Asvan'dan Darfur (Dankale)'a uzanıyordu. Kuzey Afrika'da; Tunus'ta Beni Hafis, Cezayir Tlemsen'de Beni Zeyyan, Merakeş'te Beni Merin; 1465'den sonra Beni Vates, Hind'te ed-Dekan El-Behremiyye (1347–1526) ve Memleketü'l-Haliciyye (1436–1531), Memleketü'l-Gücerat (1401–1573) ve Delhi Sultanlığı (1209–1573) bu devletin etrafındaki ilişkide olduğu diğer siyasî yapılar idi⁶. Moğol işgalinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmış (1308) ve Anadolu'da Karamanoğulları, Eratna Beyliği, Kadı Burhaneddin Ahmed Beyliği, Ramazanoğulları, Dulkadıroğulları, Akkoyunlu,

⁴ Fuat Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, 1988, s.27–28.

⁵ Abdulkadir Yuvalı, "*Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13.y.y.)*", **Ondokuzmayıs Ünv., Eğt. Fak. Dergisi**, S. 3, 1988, s.65.

⁶ Fehmî, Naim Zeki, **Turuku't-Ticaret-i-Devliyye ve Mahattatuha Beyne's-Şark ve'l-Garb**, Kahire, 1973, s.18–19.

Karakoyunlu Devletleri, Karesioğulları, Germiyanogulları, Candaroğulları, Aydınoğulları, Osmanogulları gibi beylikler kurulmuştur. Biz bu siyasî manzara içerisinde iktisadî faaliyetin önemli bir unsuru olan şehirlerdeki çarşıları incelemeye çalışacağız.

İslâm Ortaçağında Şehirler:

Şehir bir yapıya ve kurumlar dizisine sahip içtimai teşkilât sistemi, bir davranışlar, fikirler dizisi ve kişilikler kümesidir. Şehrin kurumları, zihniyetini teyit eder⁷. İslâm şehrinin kendi içerisinde bulundurduğu bazı temel unsurlar vardı. Bunlara atf-ı nazar edildiğinde sarf-ı nazar edilemeyecek bir organizasyonu görülecektir. Burada ifadesinde fayda gördüğümüz bir husus; bazen ileri sürüldüğü gibi, İslâm şehirlerinin esas elemanlarının daha eski şehirlerde bulunanlara benzetilmesi, yanlış anlamalara yol açabilir. Müslüman şehrinin pazarı, çarşısı Roma formuna tekabül etmez. Özellikle ilk Müslüman şehirlerinde cami fonksiyonu itibarıyla, ne Roma Bazilikasına ne de Hıristiyan kilisesine benzer. Belki ikisinin bir toplamıdır belki de hiçbiri. Bazen şehir olmanın bir gereği (prerogatif) olarak kabul edilen hamamlar da Romalılarda olduğu gibi, halkın eğlencesi için tesis edilmiş abidevi yapılar olmamıştır. İslâm şehirlerinin sosyal karakteristikleri de kendine mahsustu⁸. İslâm şehirinde ilk göze çarpan unsur tabii koruma görevini gören surdur ki bu o devirlerde hemen her şehirde mevcuttu. Bu surun içinde karışık veya ayrılmış gruplardan müteşekkil veya daha küçük yapılar bundan sonra merkezî şehir müesseseleri diyebileceğimiz kale, camiler, mescidler, medreseler, merkezi çarşılar, hanlar bulunmaktaydı. Şehirlerde dinî ve millî özelliklerden oluşan gruplar vardı. Şehirlerde varoşlar da bulunurdu. Şehrin dış kısımlarında göçebelerin yaşadığı da görülmekteydi. Buralarda kervanların yolları üzerine yayılmış küçük yerleşim yerleri bulunmaktaydı⁹. Büyük şehirler, büyük kervan yolları üzerinde bulunuyor; daha doğrusu

⁷ Don Martindale, "Sosyo-Psikolojik Bir Şehir Teorisine Dair Notlar", Şehir, (Ter. Musa Ceylan), İstanbul, 2000, s.37-42.

⁸ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, Cilt 7, 1968, s. 54.

⁹ A.H. Hourani, "The Islamic City in Thought of Recent Research", The Islamic City (Ed. A.H. Hourani and S.M. Stern), Oxford, 1970, s. 21-23.

şehirler yolların istikametini tayin ediyordu. Bu şehirler ticaret ve sanat erbabı kadar ilim, din ve kültür merkezleri olmuş; çok büyüyerek surlar dışına taşmışlardı. Her sanat ve meslek erbabı kendilerine mahsus çarşılarda toplanmış; Müslümanlardan başka Rum, Yahudi ve Avrupalı (İtalyan) tüccar ve iş adamları çoğalmış, mahalleler teşekkül etmiş, ecnebilere mahsus hanlar ve koloniler kurulmuş; şehirlerde, limanlarda kuvvetli zengin sermayedar sınıfı doğmuştur¹⁰. Bu şehirlerin Doğu Akdeniz dünyasında önemli bir unsurunu çarşılar oluşturmaktaydı.

İslâm Ortaçağında Çarşılar:

Çarşı kelimesi *çârşû* veya *çâr-sû/çehar-sû* kelimesinden gelmektedir. Dört taraf anlamına gelmektedir. Dört köşeli nesneye de bu ad verilmektedir. İki tarafı dükkân ve üstü örtülü yahut açık alışveriş yerlerine verilen addır. Çarşı üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. *Bâzâr* ve *sûk* (ç. *esvâk*; Arapça çarşı) kelimeleri de bu anlamı taşımak üzere kullanılmıştır. Arapça çarşı Pazar manasına kullanılan *sûk* kelimesi götürmek, sürmek anlamına bir fiil kökünden türemiş olup, bu kökten türetilmiş olan *tevsîk* kelimesi malları piyasaya sürmek, mal için piyasa Pazar oluşturmak anlamına gelmektedir¹¹. Dolayısıyla çarşı, mal mübadelesine özel sınırları belirlenmiş bir alışveriş alanını ifade etmektedir. Ortaçağlarda üç çeşit çarşı vardı; mahalli çarşılar, mevsimlik çarşılar ve senelik çarşılar. Mahalli çarşılar belli bölgede bulunuyor ve burada tüccarların ticaret mekânları yer alıyordu. Haftanın belirli günlerinde çalışırdı. Mevsimlik çarşılar ise belirli malların Mekke, Cidde, Şam, Mısır çarşılarına ulaşma zamanlarında kurulurdu. Değişmeyen senelik vakitleri bulunurdu. Bu pazarlarda doğunun (Çin, Hint) ile batının (Avrupa) malları buluşurdu. Senelik pazarlar ise; senenin belli zamanlarında kurulurdu. Meselâ, hac zamanı buna bir örnektir. Bu pazarların mahalli ve milletlerarası olanlarına örnektir. Fransa'nın Lyon, Hindistan'ın Kalküta, Çin Hanfu limanları da bu nevidendir. Konstantiniyye pazarları Osmanlı

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s.182.

¹¹ Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul, 1317, s.493; Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, (Haz. Mürsel Öztürk-Deya Örs), Ankara, 2000, s. 129; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s. 418; Osman Ergin, "Çarşı", M.İ.A., İstanbul, 1993, s. 360; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul, 1993, s. 330

fethinden sonrada mevcut durumları muhafaza etmişlerdi ki el-Bazistan adıyla anılan pazar bunlardandı. Bu pazar, gündüzleri belli vakitte açılıp, geceleri kapanırdı. Osmanlı fethinden sonra bu nizam korunmuştu¹². Bağdat'ta Salı günleri kurulan Beşriki pazarı, Kayravan pazarı, pazar ve perşembe günleri ve Huzistan'da cuma günleri toplanan Asker pazarı bu mahalli çarşılara örnek olarak verilebilir¹³. Ayrıca şehir içinde halkın günlük ihtiyaçları için "es-Sukeyvat" denen küçük çarşılar da vardı¹⁴. Görüleceği gibi bu çarşılar içinde mahalli malların mübadelesini içeren küçük çaplı olanları yanında o devir için bilinen dünyanın bütün mallarını toplayan ve mübadelesini sağlayanlar da vardı. Küçük seyyar satıcılar, mahalli tacir ve zanaatkârlar ve büyük tüccarların hepsinin mallarına uygun çarşılar bulunmaktaydı.

Bazı ilim adamları, çarşının tarihi gelişmesi ile İslâm'ın yayılışı arasında bir paralellik bulunduğuna ifade etmektedirler. Onlar- ki bunlar arasında D.Chevallier gibi müsteşrikler de vardır- İslâmiyet'in çarşı organizasyonuna müteharrik bir güç kattığını ve adeta onu yeniden ortaya koyduğunu belirtmektedirler. İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmı şehir merkezinde bulunan Büyük caminin etrafında toplanmıştır. İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin önemli bir kısmı şehrin merkezindeki büyük cami etrafında toplanmaktadır. Buralar adeta şehrin hayat damarlarının attığı, sosyal gruplara ait erkek ve kadınların karşılaştığı kamusal alanlar niteliğinde idiler. Değişik diller, dinler ve milliyetler bu çarşılarda karşılaşılabilmekteydiler. Bununla birlikte merkezden uzak çarşı ve pazarlara da rastlanmaktadır. İslâm çarşılarında İslâmiyet'in ilk yıllarından beri ticaret erbabının kendi aralarında yaptıkları ticarî faaliyet çeşidine göre gruplara ayrıldığı ve aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların belirli çarşıda toplandıkları görülmektedir. Basra, Kufe, Fustat, Kataî ve Samarra çarşılarında bu çeşit sınıflandırmaları görmekteyiz¹⁵. Bu çalışma içerisinde İslâm coğrafyasındaki pek çok çarşılar misal olarak Anadolu ve Mısır çarşıları verilecektir.

¹² Fehmî, a.g.e., s.281-28; Muhammed Abdussettar Osman, *el-Medinetü'l-İslamiyye*, Kuveyt, 1988, s.252.

¹³ Adam Metz, *el-Hadaratü'l İslâmiyye fi'l-Karn Rabi el-Hicri ev Asru'l-Nahda fi'l-İslâm* (Ter. Arb. Muhammed Abdulhadi Ebureyde), Cilt 2, Beyrut, 1967, s.386.

¹⁴ Osman, a.g.e., s.253.

¹⁵ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s.55-125.

Anadolu Çarşıları:

Şehirlerarası yollarda, Anadolu ticarî vahdetinin ayrılmaz parçaları olan kervansaraylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar tüccar ve yolculara mahsus ticarî müesseselerdi¹⁶. Şehirlerdeki ticarî faaliyetler hanlarda, meydan pazarlarında ve çarşılarda cereyan ediyordu. Kapalı çarşılar Selçuklu ticaretinde önem taşımaktaydılar. Özellikle toptan ticarete hanların önemli oldukları bilinmektedir. Şehir surlarının dışında kalan hanlar ise transit yolcuların ve tacirlerin konaklamaları amacıyla kullanılıyordu. Bunlar kervansaray özelliği taşımaktaydılar. Kapalı ve açık çarşılardaki dükkânlarda esnaf v.s. perakende ticareti ile meşgul oluyorlardı¹⁷. Büyük şehirlerde muhtelif hırfet erbabının muayyen yerlerde kapalı ve açık çarşılarında bazı sanatlar oralarda müterakki ve mütemerkiz bir halde idi¹⁸. Her mal için ayrı cins hanlar vardı. Pirinççiler Hanı, Pamuk Han, Meyve Hanı gibi¹⁹. Büyük şehirlerde Latinlere, Yahudiler'e, İranlılar'a, Araplar'a ve dış Türklere (meselâ İtil-Bulgarlarına) ait koloniler ve onlara mahsus hanlar ve mahaller vardı²⁰. Hanların bu iktisadî boyutu yanında, vakıflara gelir getirme gibi özellikleri olduğu da anlaşılıyor. Yani bunlardan bazılarının gelirleri vakıflara devredilmişti. Meselâ, Karamanoğlu İbrahim Bey Konya'da inşa ettirdiği bir han ile Kapan denilen pazar gelirlerini de vakıf müesseselerine ayırmıştı²¹. Hanlarda, hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler (devavin), memurlar, kâtipler mevcut idi. İmam, müezzin, muzayyif, hancı, baytar, aşçı, ayakkabıcı v.s. görevliler de bulunmaktaydı²². Şehir surunun kapıları kapanma zamanında dışarıda kalanlar dış hanlarda kalırlardı²³. Ortaçağlar'daki ticaret mekânlarından biri pazarlar ve panayırlardı. Buralar daha çok

¹⁶ Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Bellekten*, Cilt 39, 1946, s.495.

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s.114.

¹⁸ Köprülü, a.g.e., s.63.

¹⁹ Tabakoğlu, a.g.e., s.114.

²⁰ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticarî Hayat", *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 24, 1981, s.366.

²¹ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Cilt 2, Ankara., 1991, s.312.

²² Turan, a.g.m., s.482.

²³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, Cilt 1, İstanbul, 1995, s.27-28.

mal bulma, daha geniş seçme imkânları ve daha fazla satış yapma imkânı sağlıyordu. Pazarlar daha çabuk ve bol alış-veriş yapma ve bunu da muhadded günlerde gerçekleştirme imkanı sunuyor, böylece daha hızlı bir iktisadî faaliyeti temin ediyordu. Gerek mahalli ihtiyaç için şehrin içinde veya dışında kurulan pazarlar gerek daha geniş mübadele ihtiyacını tatmin eden panayırlar devletin himayesi ve kontrolü altındaydı. Bilhassa panayırlar göçebelerin veya serserilerin baskınlarından muhafaza için oldukça mühim bir askeri kuvveti hazır bulundurmaktaydılar²⁴. Gelişen iktisadî hayat, müttekabil değişim ve Anadolu'nun bir cazibe merkezi haline gelmesi, Anadolu'ya her vakit gelme imkânı olmayan tüccar zümrelerine alış-veriş imkânı verme ve bölgenin iktisadî varlıklarının gerek tüccar, gerek emtia bir araya gelmesini sağlayan ve bir manada serbest bölge olma hususiyetleri taşıyan milletlerarası pazar (panayır)lar teşekkül etmişti. Bu pazarlar için bugünkü milletlerarası fuarlarda olduğu gibi özel mekânlar mevcuttu. O devirlerde bu pazarlar umumiyetle şehirlerin uzağında, yabanda kurulduğu için Yabanlu(ğ) adını alıyorlardı. Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletlerarası büyük kervan yolu üzerinde bu havalide kurulan Karahisar ovasındaki Yabanlu Pazarı çok meşhur idi. Buraya "Şark-Garp, Şimal-Cenup uzak diyarlardan ecnebi tüccarlar Garbın, Avrupa'dan gelenler de mallarını birbirine satıyorlardı. Bu pazarda başlıca Türk, Rum köle ve cariyeleri, güzel at ve katırlar, atlas kumaşlar, kunduz ve samur kürkleri satılırdı²⁵. Bu pazarlardan pek çoğu yapılan cami, hamam ve dükkânlar ile tedricen kasaba ve şehir halini alıyordu. Nitekim Suriye-Irak ve Şarkî Anadolu arasında işleyen büyük kervan yolu üzerinde Mardin altında Dunneyser köyü yakınında kurulan yıllık pazar Koç Hisar-Kızıltepe adı ile tanınmıştı. Anadolu'da Kurulu Ziyaret Pazar'ında hanlar ve çarşılar olduğuna dair kayıtlar 13. asırdan başlar. Konya-Akşehir arasında sıcak suları ve hamamları meşhur Ilgın (Yılgun) Pazarı adını alıyordu. Amasya-Tokat arasında Azine Pazarı ve Germiyan ilinde kurulu kervansaraylar civarında zamanla çarşı ve kasaba olduğunu görüyoruz²⁶. Şehir ticareti, ister açık pazarlarda ister hanlarda yahut dükkânlarda yapılmış olsun hükümetçe maaşlı

²⁴ Köprülü, a.g.e., s.62.

²⁵ Turan, a.g.e., s.367.

²⁶ Turan, a.g.e., s.169.

veya iltizam usulüyle tayin olunan “şahneler” tarafından kontrol edilir ve bu kişiler devlete ait kazanç vergisi almaktaydılar²⁷. Bu şahneler çevre güvenliğini de sağlamaktaydılar²⁸. Bu pazarlar şehirlerin kapılarında da kurulmaktaydı. Yakınoğu’da çok Türkmen göçebe yaşadığı için bunların bazıları hayvan mahsullerini sattıkları ve mamul madde aldıkları pazarlar idi. Bu sebeple bunlara “Türkmen Pazarı” adı verilirdi. Kırşehir, Haleb, Musul’da meşhur Türkmen pazarları (Suk-ı Terakime) vardı²⁹. Bunun yanında Konya’da at pazarı mevcut idi³⁰. Antalya gibi büyük liman şehirlerinde de pazarlar bulunmaktaydı³¹. Haricinde bezciler pazarlarındaki Bezciler hanı (bu hanın çevresindeki pazar), Bakkallar pazarı, Ermeniler pazarı, Terziler sokağı, Kasaplar pazarı, Eskiciler pazarı, Kunduracılar pazarı, Türkmen pazarı, Marangoz pazarı, Bezciler pazarı, Cerrahin çarşısı, Kayseri yolu adıyla tanınmış yerdeki; Ziyaret pazarı, Saraçlar çarşısı, Sekkakin çarşısı, Ziyaret pazarı bölgesindeki Bezciler Hanı’nın Kassarin çarşısı, Kırşehir dışındaki taş pazar³² gibi merkezler mevcut idi. Bu devirde çarşılar şehrin içinde bulunan alış-veriş merkezlerini ifade ederken, pazarlar şehrin dışında kalan, hanların etrafında toplanmış olan alış-veriş merkezlerini tanımlamaktaydı. Bütün bu saydığımız ticaret merkezleri Selçuklular sonrası devirlerde de mevcudiyetlerini ve hususiyetlerini aynı ile muhafaza etmişler ve işlevlerini devam ettirmişlerdi.

Mısır Çarşıları:

Mısır’da çarşılara baktığımızda üç sınıf çarşı görmekteyiz; büyük bir kısım kapalı çarşılardı ki bunlar el-Cemlun el-Kebir ve Suk el-Cemlun es-Sagir adını alıyordu. İkinci kısım ise; üzeri ahşapla örtülü olurdu ve bunlar el-Sakaif olarak bilinirdi. Üçüncü

²⁷ Akdağ, a.g.e., Cilt I, s.27-28.

²⁸ Aksarıyî, Kerimüddün Mahmud, *Müsâremetü’l-Ahbar ve Müsâreyetü’l Ahyâr* (Ter. M. Nuri Gençosman), Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1943, s.138.

²⁹ Kayaoğlu, a.g.m., s.372.

³⁰ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Ankara, 1988, s.230.

³¹ Tabakoğlu, a.g.e., s.115.

³² Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara, 1989, s.112-128.

bir kısım ise; üzerinde hareket eden çadırların olduğu çarşılar vardı³³. Mısır çarşıları da İslâm çarşı tipinde olup çeşitli ihtisas bölümlerine ayrılmıştı. Memlûkler devri çarşılarında; mumcular çarşısında mum, bakırcılar çarşısında bakır satılıyordu³⁴. Memlûkler devrinde gelişen ticarî faaliyet muvazi olarak çarşılar da çok gelişmiş ve büyümüşü. Sultan Berkuk devrinde, Mısır'ın haiz olduğu bu ticarî ehemmiyet, müteaddit han, çarşıları havi Kahire şehrinin temeyyüz ettiği görülür. Muhtelif emtianın satışına hasır edilmiş bulunan Kahire çarşılarında, kıymetli eşyalar gibi her nevi mücevherat ve camdan mamul eşyalar satılıyordu. Babu'l-Nadr'dan, Babu'z-Zuveyla'ya giden cadde üzerinde sıralanan her çeşit dükkân, mağaza, imalathaneler mevcut idi³⁵. Mısır'daki belli başlı çarşıları saymamız gerekirse; Suk Bülbül, Suk Babı'l-Fütuh, Suku'l- Merahilin, , Suk el-Han Revâsin, Suk Decacin, Suk Beynel-Kasreyn, Suk Silah, Suk el-Hallavin, Suk Babu'l-Zuhume, Suk Havaişşin³⁶ Suk Keşasin³⁷, Suk Halil, Suk Şerabeşiyin, Suk Salibe, Suk Sanadıkıyyin, Suk Ganem, Suk el-Muhayyerin, Suk Verdân³⁸ gibi çarşıları sayabiliriz. Memlûkler zamanında Kahire, Dımaşk, İskenderiye ve Haleb gibi büyük şehirlerde dâhili ticaret oldukça canlıydı. Bu şehirlerde günlük veya haftalık pazarlar, bazı caddelerin iki tarafında uzanan hanlar, çarşılar mevcuttu. Kahire çarşılarında her türlü mal satan satıcılar bulmak mümkündü. Hüseyniyye ile Meşhed-i Nefisi arası hanlarla dolu idi³⁹.

Memlûkler devrindeki bu çarşılar topluluğu için devletin tabii olarak aldığı denetim tedbirleri de vardı. Çarşı ve hanlar muhtesip adını alan resmi görevliler ve maiyyet tarafından yapılmaktaydı. Bunların altında da Sahibu's-Suk (tüccar loncası

³³ Hilmi Muhammed Salih, *İktisadu Mısır ed-Dâhili ve Enzimetuhu fi'l-Ahd el-Memâlik*, İskenderiye, Tarihsiz, s.206-207.

³⁴ Said Abdulfettah 'Âşûr, *el-Asru'l- Memaliki fi Mısır ve's-Şam*, Kahire, 1994, s.306.

³⁵ M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s.175-176.

³⁶ el-Makrizî, Takiyyu'd-din Ahmed b. Ali, *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, (Tah. M. Mustafa Ziyade), Cilt 2, Kahire, 1270, s. 450-468.

³⁷ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet-i Duve'li'l- Mulûk*, (Tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfettah Aşûr), Cilt 3, Kahire, 1938-1956, s.428.

³⁸ el-Makrizî, *es-Sulûk*, Cilt 2, s. 220-910.

³⁹ İsmail Yiğit, *"Memlûkler"*, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, Cilt 7, İstanbul, 1991, s. 230-231.

reisi) denen vazifeliler vardı⁴⁰. Burada bu vesile ile makalenin doğrudan konusu olmasa da muhtesiplik bahsine küçük bir parantez açmak istiyoruz. Arapça asıllı bir kelime olan ve aynı kökten gelen “hisbe” ve “ihtisab” kelimeleri lügatte ecir talep etmek; sevap bir fiili Allah rızası için yapmak gibi manalara gelmektedir⁴¹. Hz. Peygamber (s.a.v.) hisbe'nin ilk uygulayıcısı ve ilk muhtesip sayılmaktadır. Hz. Peygamber'in bazen bizzat kendisi çarşı ve pazarı denetler, bazen de bu amaçla bazı şahısları görevlendirirdi. Bu çerçevede, Mekke muhtesibi Said b. As b. Umeyye, Medine muhtesibi Abdullah b. Said, yine Medine muhtesibi Ömer b. Hattab gibi erkeklerin yanında Şifa bt. Abdillah ve Semra bt. Neherki'l-Esediyye gibi bayanlar da sayılabilir⁴². Muhtesib'in vazifeleri; a)Teftiş; İslâm dininin vecibelerinin yerine getirilmesine nezaret ki bu el-emru bi'l-maruf ve'n nehyi ani'l-münker olarak formüle edilmiştir. Yani topluma İslâmi denge üzerinde bir insicam sağlamak, ticarî muamelelerin, ölçü ve tartıların kontrolü ve ticarete hile yapanlar yani mutaffin ile mücadele ki bu Kur'an'da nasla nehyedilmiş bir husustur. Devlet bunu da kontrol etmekle görevliydi. Borçlarını ödemeyenleri de muhtesib takip etmekteydi. Muhtesib Müslümanların camiye devamına, sayıları kırkı geçen topluluklarda cemaat teşkilatı kurmaya görevliydi. Ancak, Müslümanları camiye gitmeye zorlamazdı, yalnızca tenbih ve teşvik ederdi. Ezanın zamanında okunmasını kontrol eder ve camilerin kontrolü ile tamir işlerine bakardı. Ramazan'da genel düzeni sağlar; iddeti dolmamış kadınların evlendirilmemelerini sağlar; içki içilmesi ve yasak musiki aletlerinin çalınmasına mani olur; fakir yolcular için imaret bulunmayan şehirlerde bu ihtiyacın ahali tarafından teminini düzenler; hiçbir gayri müslim evinin bir Müslümanın harem dairesinden yüksekte olmaması, binaların geçenlere zararı dokunabilecek herhangi bir çıkıntısı bulunmaması, suların sokaklara akmaması, caddelerin temiz ve açık tutulması hususlarına nezaret eder⁴³; yiyecek-içecekleri kontrol eder; hayvanlara taşıyabileceklerinden fazla yük yükletilmesini önler; pazarlarda

⁴⁰ Abbas Mirahor, “İslam Âlimleri ve İktisadi Düşünce”, İktisad Risaleleri, (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s.84.

⁴¹ Fahri Solak, “Osmanlı'da İhtisab Kurumu”, İktisad ve Din (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s.98.

⁴² Solak, a.g.e., s.98.

⁴³ R.Levy, “Muhtesip” M.İ.A., Cilt 8, İstanbul, 1960, s.532-533.

kullanılan ölçü ve tartıları pazaryerinde ve Daru'l-Ayar'da kontrol⁴⁴ ettirirdi. Naibleri de muhtesib gibi bu görevleri yapardı⁴⁵. Görüldüğü gibi, muhtesib muamelat sahasında ki pek çok şeyin kontrolü ile vazifeli bir kişidir. O insanların menfaatını korumak için çalışıyor, İslâm'ın temel prensibi olan adaletin tahakkukuna gayret sarfediyor, günümüzün popüler mevzularından olan çevre ve temizliğini hiç bir afişe konu olmadan tabii bir iş olarak icra ediyor, insanın ve çevresinin hak ve hukukunu kontrol ettiği gibi, hayvanların dahi hukuklarını korumaya çalışıyor, hulaseten toplumda zulmü önleyip, hakkın tahakkukuna çalışıyordu. Bütün bunlar İslâm devletinde toplum düzenini sağlama ve amme hukukuna verilen değeri göstermesi açısından fevkalade önemliydi.

İslâm ülkelerindeki çarşıların satılan mallara göre ihtisaslaştığını ve malın cinsine göre isim aldıklarını ifade etmiştik. Bu, spesiyalist (ihtisaslaşmacı, ihtisasa yönelik) bir yerleşim ve üretimin kendine has gereklerinin bir sonucudur. Bu tasnifte önce malların cinsi, sonra mallara duyulan ihtiyaç ve nihayet zararı önleme düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. eş-Şeyzerî, Nihayet er-Rütbe adlı eserinde Ortaçağlarda çarşıların esnafın işine göre ayrılmasının rekabet için uygun ve sanatları için de kazançlı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Meselâ kuyumcular çok merkezi bir yerde çarşının tam ortasında idiler.

İncelediğimiz dönemin öncesi ve sonrasına tarihli iki örnek olmakla birlikte çarşıların ihtisaslaşmasına dair önemli gördüğümüz iki uygulamayı burada vermek istiyoruz. Zira bunlar incelediğimiz devirde uygulanan ve bu devrin öncesi ve sonrasında İslâm şehirlerindeki çarşı telakkisinin bu ihtisaslaşmacı yönünü anlamak bakımından önemlidir. 960 senesinde Muizlidinillah Kahire'ye geldiğinde yüksek fiyatlarla karşılaşmış ve bazı tedbirler almıştı. Bunların başında her türlü mal satıcısının belirli yerlerde toplanması emri geliyordu⁴⁷. Her satıcı ayrı yerde veya kendi evinde mal sattığında farklı fiyatlar ortaya çıkacak ve bu durumda fiyatlar yükselecekti. Tabii bu durumda kontrol de zorlaşacaktı. Burada muhtesibin işini kolaylaştırmak ve sağlıklı bir

⁴⁴ el-Şeyh el-Emin Muhammed Avdallah, *Esvaku'l-Kahira Munzu'l-Asri'l-Fatimî hatta Nihayeti Asri'l-Memâlik*, Ayn-ı Şems Üniv., Kahire, 1981, s.154, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁴⁵ Corci Zeydan, *Tarih-i Temeddün el-İslâmî*, Cilt 1, Kahire, 1968, s.250.

⁴⁶ Muhammed Abdussettar Osman, *el-Medinetü'l-İslamiyye*, Kuveyt, 1988, 260.

⁴⁷ el-Makrizî, *Iğase*, s.13.

denetim sağlamak düşüncesi de yatmaktadır. Böylece yalnız fiyatların kontrolü değil, satılan malların da genel kontrolü ve kalitesiz malın piyasaya sürülmesi de önlenmiş oluyordu. Babür Şah pazarları/çarşıları hakkında şöyle demektedir: ” Değişik mamullerin pazarı da değişiktir, çok makul bir durum! Hem şehirlilere satılan malların yeri ayrı, civar köy ve kasabalara satılan malların yeri ayrı, göçebelere, yarı göçebelere ve uzak ülkelerden gelen yabancılara satılacak malların çarşısı ayrıdır”⁴⁸. Burada çarşıların ihtisası konusunda yeni bir şey daha buluyoruz ki o da ihtiyaca göre çarşıların belirlenmesidir. Yani bir yerin ehlinin çarşılarından alacağı ile köy ve kasabadan şehre gelen insanların ihtiyaçları, göçebelerinkinden ve diğerlerinininkinden farklıdır. Bu sayede herkes aradığı malı kolayca bulacak ve zaman kaybetmeden ihtiyaçlarını giderebilecektir. Farklı medeni seviyedeki insanların düşünce ve davranış farklılıklarından doğabilecek meseleler de böylece en aza indirilmiş oluyor, bu da sosyal barışa hizmet ediyordu. Bu çarşılar inşa edilirken “La darara ve La dırar (Ne zarar ver ne zarara uğra)” esası gözetiliyordu. Yani acımasızca bir kâr mücadelesi değil, kuralları belirlenmiş bir ticari mübadele. Görüleceği üzere incelenen devrin öncesi ve sonrasında çarşılarla dair telakki benzer anlayışlarla devam etmiştir.

Soğuk demirciler şehrin girişinde ve yol kenarlarında bulunuyorlardı. Kandilciler şehrin eteklerinde, kumaşçı, boyacı desenciler ile deri işleyenler dere kenarlarında, subaşlarındadırlar⁴⁹. Bu yerleşimde mesleklerin hususiyetleri, emniyet mülahazası veya o mesleğin rahat ve verimli bir şekilde icrasını temin etmek gibi sebepler rol oynuyordu. Bundan başka birbirine yakın meslekler bir arada idiler. Meselâ, ayakkabıcılar, okçular, eğerciler bir arada idiler. Marangozlar genellikle kerpiççiler (kalıpçılar) ile birlikte oluyorlardı⁵⁰. Bu yoğunlaşma ile esnafın dayanışma ve birliği sağlanıyordu⁵¹. Ayrıca aynı meslek dalındaki zanaatkârlar ile dükkâncılar arasındaki gayr-ı meşru rekabet de önlenmiş oluyordu⁵². Serbest piyasa ekonomisinin

⁴⁸ Mukminova, a.g.e., s.16.

⁴⁹ R.G. Mukmiova, “Semerkand’da Lonca Hayatı”, *İktisat ve Din* (Haz. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s. 16–17.

⁵⁰ Mukminova, a.g.m., s.17.

⁵¹ Fahri Solak, “Esnaf Şehri İstanbul”, *İktisat ve Din*, (Haz. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s.83.

⁵² Solak, “Esnaf Şehri”, s.83.

uygulanmadığı ve en ileri şekliyle fiyatların narh olarak tespit edildiği bir toplumda bu tabî karşılanmalıdır. Elbette burada tüketicinin menfaatlerini gözetme ve ekonomik bir takım baskı ve sıkıntılardan kurtarma düşüncesi de rol oynamış olabilir.

Bahsettiğimiz ihtisaslaşmış çarşılar, Ortaçağlar boyunca faal olmuş ve günümüze kadar belirli isimlerle anılan çarşılar ve mekânlar hatta ihtisas fuarları olarak intikal etmiştir. Fakat kapitalizmin içine girdiği serbest ekonominin yasalarının meri' olduğu bir içtimai yapıda bu intikal şekli olmanın ötesinde bir manayı ifadeden uzak kalmıştır.

Çarşıların, Ortaçağlarda, ticari değişim merkezi olmaları yanında, bir toplanma ve fikir yeri ve içtimai meselelerin paylaşıldığı ve aktarıldığı, siyasî ve iktisadî konuların tartışıldığı yer olma, yani birer iletişim merkezi olmak gibi hususiyetleri de vardı.⁵³

KAYNAKÇA

- AHMET EFLAKÎ, **Ariflerin Menkıbeleri**, (Ter. Tahsin Yazıcı), Cilt 1, İstanbul, 1986.
- AKSARÂYYÎ, Kerimüddün Mahmud, **Müsâremetü'l-Ahbar ve Müsâreyetü'l Ahyâr** (Ter. M. Nuri Gençosman), Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1943.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, Cilt 1, İstanbul, 1995.
- 'ÂŞÛR, Said Abdulfettah, **el-Asru'l- Memaliki fi Mısır ve's-Şam**, Kahire, 1994.
- AVDALLAH, el-Şeyh el-Emin Muhammed, **Esvaku'l-Kahira Munzu'l-Asri'l-Fatimî hatta Nihayeti Asri'l-Memâlik**, Ayn-ı Şems Üniv., Kahire, 1981, s.154, (Basılmamış Doktora Tezi).
- CAN, Yılmaz, **İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Ankara, 1995.
- DURÎ, Abdulaziz, **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, (Terc. Sabri Orman), İstanbul, 1991.
- ERGİN, Osman, "**Çarşı**", **M.İ.A.**, İstanbul, 1993.
- FEHMÎ, Naim Zeki, **Turuku't-Ticareti't-Devliyye ve Mahattatuha Beyne's-Şark ve'l-Garb**, Kahire, 1973.

⁵³ Osman, a.g.e., s.253.

- HOURANĪ, A.H., “*The Islamic City in Thought of Recent Research*”, **The Islamic City** (Ed. A.H. Hourani and S.M. Stern), Oxford, 1970.
- HUBERMAN, Leo, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Murat Belge), İstanbul, 2003.
- KAYAOĞLU, İsmet, “*Anadolu Selçukluları Devrinde Ticarî Hayat*”, **A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, Cilt 24, 1981.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, 1988.
- KUBAN, Doğan, “*Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler*”, **Vakıflar Dergisi**, Cilt 7, 1968.
- LEVY, R., “*Muhtesip*” **M.İ.A.**, Cilt 8, İstanbul, 1960.
- el-MAKRİZÎ, **Kitabu's-Sulûk li Marifet-i Duve'li'l- Mulûk**, (Tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfettah Aşûr), Cilt 3, Kahire, 1938–1956.
- EL-MAKRİZÎ, Takiyyu'd-din Ahmed b. Ali, **el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, (Tah. M. Mustafa Ziyade), Cilt 2, Kahire, 1270.
- MARTİNDALE, Don, “*Sosyo-Psikolojik Bir Şehir Teorisine Dair Notlar*”, **Şehir**, (Ter. Musa Ceylan), İstanbul, 2000.
- METZ, Adam, **el-Hadaratu'l İslâmiyye fi'l-Karn Rabi el-Hicri ev Asru'l-Nahda fi'l-İslâm** (Ter. Arb. Muhammed Abdulhadi Ebureyde), Cilt 2, Beyrut, 1967.
- MİRÂHOR, Abbas, “*İslam Âlimleri ve İktisadi Düşünce*”, **İktisad Risaleleri**, (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994
- MUTÇALI, Serdar, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1995.
- MUKMİOVA, R.G., “*Semerkan'da Lonca Hayatı*”, **İktisad ve Din** (Haz. Mustafa Özel), İstanbul, 1994.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDÎ, **Burhân-ı Katı**, (Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara, 2000.
- OSMAN, Muhammed Abdussettar, **el-Medinetü'l-İslamiyye**, Kuveyt, 1988.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt 1, İstanbul, 1993.
- SALİH, Hilmî Muhammed, **İktisadu Mısır ed-Dâhili ve Enzimetuhu fi'l-Ahd el-Memâlik**, İskenderiye, Tarihsiz.

- SOLAK, Fahri, "*Esnaf Şehri İstanbul*", **İktisat ve Din**, (Haz. Mustafa Özel), İstanbul, 1994.
- SOLAK, Fahri, "*Osmanlı'da İhtisab Kurumu*", **İktisat ve Din** (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, 1317.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1994.
- TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul, 1961.
- TEMİR, Ahmet, **Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, Ankara, 1989.
- TURAN, Osman, "*Selçuklu Kervansarayları*", **Belleten**, Cilt 39, 1946.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 1980.
- YİĞİT, İsmail, "*Memlûkler*", **Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, Cilt 7, İstanbul, 1991.
- YUVALI, Abdulkadir, "*Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13.y.y.)*", **Ondokuzmayıs Üniv., Eğt.Fak.Dergisi**, s.3, 1988.
- YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar**, Cilt 2, Ankara, 1991.
- ZEYDAN, Corci, **Tarih-i Temeddün el-İslâmî**, Cilt 1, Kahire, 1968.